

**Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

**Філософський факультет**

**Кафедра етики, естетики та культурології**

**«ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРУ У КОНТЕКСТІ  
КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ»**

Кваліфікаційна робота за спеціальністю 034 «Культурологія»  
на здобуття освітнього ступеня бакалавра культурології

**Студентка-виконавиця:**

Малишенко Альона Анатоліївна

IV курс

спеціальність 034 «Культурологія»

ОПП «Культурологія»

**Наукова керівниця:**

Подолян Галина Петрівна

к. філос. н., доцент

---

(підпис)

Допущено до захисту:

Зав. кафедри \_\_\_\_\_

**Київ-2021**

**ЗМІСТ**

ВСТУП... ..	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНИХ СТУДІЙ: ВІД ФЕМІНІЗМУ ДО САМОСТІЙНОЇ ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕНЬ... ..	7
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГЕНДЕРНОГО ДИСКУРСУ... ..	18
РОЗДІЛ 3. ГЕНДЕРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ .....	34
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ .....	52

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Соціальний статус особистості визначається цілою низкою чинників: економічних, професійних, етнічних, расових, тощо. Одним із аспектів диференціації соціуму на групи є гендерна ознака. Зразки чоловічої та жіночої поведінки проектується за допомогою репрезентації гендерних моделей, що демонструються в приватній та публічній сферах. Остання поєднує такі найважливіші для функціонування соціуму сфери як економіка, політика, масова комунікація, тощо.

Гендер як символічна конструкція статі, охоплює не просто чоловіків та жінок, він фіксує відносини між ними й способи соціального конструювання цих відносин. Гендер показує, що поряд з біологічними характеристиками статі існують та мають значний вплив на особистість соціальні характеристики: загальноживані норми, ролі, статуси, стереотипи, установки, правила поведінки, психологічні особливості. Таким чином, гендер створюється соціальною практикою, соціальними стереотипами, нормами поведінки людей в різних сферах життєдіяльності.

Вивчення соціокультурної спрямованості розвитку індивіда та розвиток в контексті соціальних відносин його належності до гендерної групи стає основою для появи гендерних досліджень – напряду, що вивчає процеси формування в соціумі уявлень про жіночі та чоловічі призначення, ролі й функції.

Розуміння гендеру як культурного символу пов'язано з тим, що ідентифікацію людини часто інтерпретують не тільки як соціальну категорію, але й як категорію культурно-символічну. Процес гендерної ідентифікації поєднує в собі найменування та усвідомлену фіксацію себе в соціально-сконструйованих, культурно-нормованих відносинах. Таким чином відбувається формування ідентичності, в тому числі й у рамках певної культури. Гендерна репрезентація демонструє гендерну ідентичність індивіда у ракурсі становлення специфіки його соціокультурного буття, а не саму

стать. Тому стать, яка демонструється, та біологічна стать індивіда можуть не збігатися, і цей факт все частіше береться до уваги як на рівні буденного життя, так і в науковому аналізі.

Розуміння своєї гендерної ідентичності відкриває нові можливості набуття певного рівня свободи в соціумі, позбавлення шаблонних моделей поведінки.

На зараз особливо актуальними є дослідження багатоаспектних процесів гендерної ідентифікації з усіма особливостями її динамічного характеру. Таке дослідження розширює перспективи вивчення сутнісних рис гендерних процесів, їх принципів, основ модифікацій та механізмів їх трансформації. Реалії сучасного «плинного» світу дають підстави припускати, що співвідношення структурного та індивідуального рівнів механізму гендерної динаміки має всі підстави розвиватися й змінюватися. Вектор цієї зміни спрямований в бік зростаючої ролі кожного індивіда як особистості у можливостях власного конструювання різноманітного соціального світу, відкриття нових перспектив для реалізації у ньому. Тому означена тематика є надзвичайно актуальною й містить багато евристичних горизонтів для подальшого наукового вивчення й дослідження.

**Ступінь наукової розробки теми.** Серед вчених, які займалися гендерними дослідженнями, можна відзначити Джудіт Батлер, Сімону де Бовуар, Отто Вейнінгера, соціологів Сандру Бем, Талкотта Парсонса, Герта Хофстеде психологів Шон Меган Бурн, Еріка Еріксона, Джудіт Лорбер. Сучасні російські гендерні дослідження представлені у роботах Наталії Гоц, Олени Здравомислової, Євгена Ільїна, Ігоря Кона, Наталії Пушкарьової, Ірини Тартаковської, Анни Темкіної. Серед вітчизняних дослідників слід виокремити роботи Павла Горностая, робота «Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності», де здійснений аналіз феномена гендеру як складової соціального життя людини, формування гендерної ідентичності у соціальній взаємодії; Ірини Кльоциної про досвід використання гендерних стереотипів у літературі, рекламі, що впливають на створення маркованого

образу чоловіка та жінки; Ірини Малкіної-Пих та її праця «Гендерна терапія», у якій зазначені головні аспекти творення гендерної свідомості на основі понять «гендер», «стать», «маскулінність» та «фемінність».

**Об'єктом** дослідження є гендер як соціокультурне утворення.

**Предмет** дослідження: історичний розвиток уявлень про гендер від їх появи до сучасних форм наукового осмислення.

**Мета дослідження:** виявити сутнісні риси гендеру, його принципи, типи модифікацій та перспективи розвитку в контексті культурологічного аналізу.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** дослідження:

- виявити соціокультурні чинники, визначальні тенденції розвитку гендерних досліджень;
- проаналізувати основні підходи до розуміння гендеру, проблеми визначення дефініцій у сфері гендерних досліджень.
- визначити роль гендерної ідентичності для комплексного культурологічного дослідження особистості.

**Методи дослідження.** Мета і завдання роботи вимагають зосередження уваги на дослідженні гендерної ідентичності як складової гендерних студій, для розуміння її специфіки. Це зумовило застосування таких методів: історичного – у вивченні становлення та розвитку гендерних розвідок для подальшого дослідження гендерної проблематики; при розгляді сучасного стану гендерного питання було використано системний метод, який дав змогу розглянути структурований виклад досліджень з появи інтересу до соціальної статі до розвитку перспектив множинності гендеру, його показ у соціальному полі; при виявленні специфіки понять «гендер», «стать», «маскулінність», «фемінність» тощо – компаративний метод, який дав змогу розшифрувати зміст кожної дефініції та зрозуміти її місце у формуванні феномену гендеру; структурно-функціональний – при аналізі джерел, присвячених вивченню гендеру та гендерної ідентичності у науковій літературі.

**Структура роботи.** Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури. Обсяг основного тексту роботи – 50 сторінок, список використаних джерел включає 52 найменування.

## **РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНИХ СТУДІЙ: ВІД ФЕМІНІЗМУ ДО САМОСТІЙНОЇ ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Гендерна проблематика – це важлива складова рефлексії людини у соціумі, інноваційний науковий та філософський дискурс, відповідний процесам модернізації та постмодернізації у глобалізованому світі. Гендерний дискурс виникає як критика класичних теорій статі, як заперечення традиції у взаєминах чоловіка і жінки та затвердження нових підходів, відповідних епосі модерну та постмодерну. Тенденція трансформації традиційних гендерних цінностей носить глобальний характер й поширюється на спільноти і держави з різними національними, культурними, географічними особливостями. Глобальний вектор гендерної трансформації означає не стирання відмінностей між чоловіками і жінками, але відмову від гендерної ієрархії та наявних відносин влади і підпорядкування.

Увага до появи та розвитку гендерних досліджень є породженням інтенсивного розповсюдження у світі феміністських ідей. Жіночі дослідження (англ. - women's studies), феміністські дослідження (англ. – feminist studies) і пізніше гендерні дослідження (англ. – gender studies) формувалися в останній третині ХХ століття під впливом фемінізму – теорії рівності двох статей, яка створює ідейну основу організованого руху жінок, та парадигмальних зрушень у гуманітарних науках. На думку Сімони де Бовуар, процес індивідуалізації нероздільний з емансипацією від традицій патріархату. Свідомі дії у напрямку звільнення призвели до визрівання в західноєвропейському суспільстві ідеалу «свободи, рівності, братерства», і жінки стали невід’ємною частиною його творення[35].

Поборник рівноправності Пулен де ля Барр в есе «Про рівність обох статей» зауважив, що причиною нерівності статей є не припис природи, а результат підпорядкування жінки грубій чоловічій силі. Мислителі Просвітництва поділяли цю думку: несправедливість жіночої долі, яка виливалася в їх політичну пасивність і неосвіченість викривали Вольтер,

Дені Дідро, Шарль Монтеск'є, Клод Гельвецій. Спроби внести корективи в положення жінки робив і Жан-Жак Руссо, проте робив це, орієнтуючись на погляди європейського буржуа. У своїх романах він оспівував любов жінки, материнство, співчуття, тим самим узаконив за «сосудом гріха» право на повноту почуттів.

Історик та романістка Годіно зазначала, що до початку Великої Французької революції жінки брали активну участь в житті суспільства. Тому не дивно, що і напередодні і в перші роки революції жінки висунули вимогу визнання їх прав на громадянське життя: освіту, працю, а головне — на повагу в сім'ї і суспільстві. Видавалися авторські і анонімні брошури, статті в жіночих газетах, «жіночі накази»: брошури мадам де Суасі «Жінки, як їх слід бачити», мадам де Гакон-Дюфур «Пам'ятка з приводу жіночої статі», анонімні брошури «Крик чесної жінки», «Очевидна істина». У «Протесті французьких жінок» француженки звертають увагу на своє безправ'я і висловлюють надію на те, що революційні принципи «свободи, рівності, братерства» перетворять і їх життя, призведуть до визнання їх громадянської повноцінності. Історики революції 1789 року пишуть про стихійне прагнення жінок до громадянської активності і визнання нацією їх права на громадянство.

Звернення «Les hommes» головного документу революції «Декларація прав людини і громадянина» мало відтінок двозначності і поставило питання, чи потрапляють жінки разом із чоловіками до «вільних» і «рівних». З одного боку, на революційну владу тиснули жіночі натовпи, збори, бунти, походи, в тому числі похід на Версаль, які різко прискорили хід революційних подій, з іншого ж, тягар патріархальних традицій, переважання селянського населення і вплив католицької церкви. Революційні законодавці так і не визнали за жінками права бути включеними в категорію «вільних» і «рівних». Ця відмова, спочатку у вигляді умовчання, а згодом явна, призведе до виникнення абсолютно нового суспільного явища — фемінізму — руху на захист політичних і громадянських прав жінки. До числа його

родоначалъницъ можна віднести французенку Олімпію де Гуж, англійку Мері Уолстонкрафт, американку Ебігейл Адамс.

Першим документом фемінізму є «Декларація прав жінки і громадянки» Олімпії де Гуж 1791 року. У ній де Гуж оголошувала, що жінка у рівній мірі з чоловіком здатна виступати в якості повноправного суб'єкта основних громадянських прав — на свободу, володіння власністю, опір деспотизму, і перешкоджає цьому «тиранія сильної статі». Декларація викликала хвилю обурення, а у 1793 році де Гуж за помилковим доносом відправили на гільйотину.

Конституція 1791 року встановила відмінність між «активними» і «пасивними» громадянами і віднесла жінок до другої категорії, позбавленої права обирати і бути обраною. Встановлення Конституції спробувало оскаржити найрадикальніше жіноче товариство періоду революції «Товариство жінок революційних республіканок». Під його натиском у 1793 році вперше в історії орган офіційної влади — Комітет громадського порятунку — вирішував питання про участь жінок у революції. Але зміст виступу делегата Амара був невтішним для революційних республіканок: «Чи мають жінки моральні та фізичні сили, необхідні для того, щоб користуватися політичними правами? Загальна думка визнає, що ні... Кожна стать покликана займатися тим, що призначено їй природою» [30].

Революція йшла на спад, а запал радикалок дратував владу і становив загрозу для неї, тому уряд наклав заборону на діяльність жіночих товариств. У листопаді 1793 року Конвент прийняв постанову про закриття всіх жіночих клубів і асоціацій, а навесні 1795 року був виданий більш суворий декрет, який забороняв жінкам бути присутніми на будь-яких політичних зборах, взагалі збиратися в громадських місцях. Остаточним ударом став прийнятий в 1804 році Цивільний кодекс Наполеона, 312 стаття якого оголосила, що жінка не має ніяких цивільних прав і знаходиться під опікою свого чоловіка. Тоді всі зрозуміли, що ідеал «свободи, рівності, братерства» призначений для регулювання відносин тільки серед чоловіків. Проте у розріз з

Наполеонівським кодексом йшла «Декларація прав людини і громадянина», яка оголосила універсальність ідеалу «свободи, рівності, братерства» і не передбачала перед обличчям Закону ніяких винятків — ні за ознакою раси, ні за ознакою статі. Відтак, все XIX століття жінки шукали свою соціальну ідентичність в межах, позначених цими полярними законодавчими актами, між визнанням і запереченням права на існування жінки в якості суб'єкта і громадянки.

Філософи, історики, ідеологи від Бональда до Мішле хором заявляли про громадянську неспроможність жінки, її «природне призначення» і розумову обмеженість, і лише одиниці наважувалися оскаржити ці твердження. Шарль Фур'є у своїй праці «Теорія чотирьох рухів» 1808 року писав: «В цілому прогрес і зміна історичних періодів відбуваються в результаті руху жінки шляхом свободи, а регрес соціального порядку означає зменшення свободи жінки. Розширення прав жінки є головний принцип соціального прогресу» [33]. Він побудував концепцію суспільства майбутнього, яке назвав гармонією і протиставив його існуючому порядку цивілізації, пронизаному ненавистю і презирством до людини. В ідеальному для Фур'є суспільстві міжлюдські відносини базуються на взаємоповазі і рівності жінок, чоловіків і дітей.

З метою повернення жінки в історію учні Сен-Симона розробили свою теорію суспільного розвитку, назвавши її «новим християнством». Головна ідея – відродження християнської настанови любові до ближнього на новій основі позитивного знання для реорганізації життя всього людства. Замість «негативного» поняття свободи та ідеї помилкової рівності сен-симоністи вводили поняття гармонійної асоціації, соціального блага і справедливості, які б поборили одразу два негідних явища — експлуатацію трудівника і гноблення жінки. У визнанні ідеї емансипації жінки учні Сен-Симона були єдині, проте у виборі засобів рішуче розходилися: саме це питання викликало розкол, а згодом і розпад сен-симоністської школи. Менш радикальні проповідники жіночої емансипації, такі як Сент-Аман Базар, вважали, що

вона зовсім не передбачає скасування священного закону про шлюб, проголошеного християнством. Більш радикальні, і перший з них Проспер Анфантен, наполягали на руйнуванні християнського шлюбу з його лицемірством, презирством до жіночого тіла, до чуттєвої сторони статевих відносин, а значить, і до самої жінки. Викриваючи християнські забобони, Анфантен зводив чуттєвість в культ і наполягав на тому, що тільки через реабілітацію жіночого тіла лежить шлях до її справжнього звільнення. Анфантен був переконаний, що для втілення ідеї Сен-Симона необхідна «нова церква» на чолі з первосвященною парою – жерцем і жрицею – які будуть керувати справою звільнення жінки і побудовою нових відносин між статями спочатку серед «парафіян», а згодом і в суспільстві.

Важливими для суспільства і жінки стали процеси масового поширення жіночої праці і поступового встановлення контролю над народжуваністю. Починаючи з 30-х років XIX століття капіталізм заповнив Західну Європу: формується велика промисловість, виникають великі міста, відбуваються приплив в них селянства, розпад ремісничої праці тощо. Це викликало розорення дрібних господарств, руйнування традиційних сімейних зв'язків, зростання міської убогості з притаманними їй рисами: проституцією, збільшенням числа незаконнонароджених, абортів і дитячої смертності. Масова жіноча наймана праця спровокувала кризу сім'ї в найнижчих шарах міського суспільства, зробила жінку конкурентом чоловіка на ринку праці, що підсилювало напругу у статевих відносинах.

Промислова революція XIX століття дозволила жінці сказати: «я працюю — значить я існую». Це твердження стало опорою для фемінізму XIX століття, який розвивався, освоюючи нові ідеологічні та політичні форми, ідеї та гасла. Це і суфражистки, що енергійно виборювали політико-правову рівність жінки, і соціалістки, які відстоювали право жінки на гідну оплату праці та їх членство у профспілках; радикальні феміністки з їх маніфестацією ідеї свідомого материнства; виникали жіночі благодійні товариства, а на їх основі — християнський фемінізм. Всі ці напрямки, кожен

на свій манер, допомагали жінці освоюватися з новою для неї роллю соціального, історичного суб'єкта. Здобутками жіночого руху у першій половині ХХ століття стали право на освіту, рівний доступ до праці та її справедливої оплати, згодом – право голосу і право бути обраними, спершу в місцеві, потім у вищі владні структури, право на членство в профспілкових організаціях та політичних партіях, право на розлучення, а подекуди і на застосування контрацептивів та аборт, право на допомогу від держави під час вагітності та пологів, на відпустку по догляду за дитиною тощо.

У цьому варто відзначити здобутки марксистів: їм вдалося подолати антифеміністську позицію, яка спочатку переважала у робітничому русі. Яскравим представником цієї позиції був П'єр-Жозеф Прудон. Він категорично заперечував право жінки на участь у суспільному житті. У 1858 році Прудон випустив багатотомну працю «Про справедливість в революції і Церкви», де серед іншого обґрунтовував і свої антифеміністські позиції. Він говорив, що тільки чоловік заслуговує визначення «соціальний індивід», а жінка може жити лише як доповнення до чоловіка. Єдина доступна жінці форма емансипації – шлюб [37].

У Маркса немає спеціальних робіт, присвячених «жіночому» питанню, проте є окремі положення про роль і місце жінки в сім'ї і суспільстві. Узагальнена праця на цю тему належить Фрідріху Енгельсу — «Походження сім'ї, приватної власності та держави». Концепція книги була розроблена спільно з Марксом і продовжувала традиції Анрі Сен-Симона і Шарля Фур'є. Однак відмінність у тому, що Маркс і Енгельс зверталися не стільки до індивіда, скільки до мас – до жінок, залучених до найманої праці, до чоловіків, теж найманих трудівників. Йдеться про те, що положення жінки, найманої трудівниці є положенням класовим, адже вона належить до пролетаріату. Тому завдання її емансипації збігається з більш загальним завданням звільнення пролетаріату.

Свій підхід до звільнення жінки марксистки вважали єдино вірним і рішуче відмежовувалися від інших поборників жіночої рівноправності.

Особливо це стосувалося традиційних феміністок, які перш за все виборювали для жінок політичні права. У їх вимогах марксистки вбачали визнання буржуазної політичної системи, а тому нагородили і ці вимоги, і сам фемінізм визначенням «буржуазний». Очевидно, що тема особистісного здійснення жінки як основи емансипації була практично витіснена темою колективної боротьби жіночих мас за справу пролетаріату, а зі зникненням поняття «жіноча особистість» зникала і проблема становлення жінки в якості суб'єкта історії.

Український жіночий рух другої половини XIX століття розпочинається з вимоги права на навчання і участь в суспільному житті. На Сході країни впроваджувалися жіночі недільні школи, організовувалися акції за право жінок на вищу освіту. Питання рівноправності на початку XX століття зацікавило і чоловіків. У 1905 році сумчанки стали ініціаторками обговорення питання жіночих прав на сесії сумських окружних земських зборів. На Заході питання прав жінок висвітлювалося письменницями Ольгою Кобилянською, Наталією Кобринською, Оленою Пчілкою: останніми у 1884 році був заснований перший в імперії жіночий літературний альманах «Перший вінок», який сприяв громадській активізації жіноцтва і його залучення до політичних процесів націотворення. Прослідковується ідеологічна різноманітність жіночих рухів в регіонах країни: на Сході – засади марксизму і лібералізму з їх взаємною критикою, на Заході – ідеї прагматичного фемінізму, в основі якого демократизм, національний прогрес і культурно-просвітницька робота.

Довгі роки західні феміністки були переконані в плідності «радянської» моделі емансипації за допомогою праці, тому марксистське рішення «жіночого» питання вважали цілком достатнім для подолання патріархальних норм і традицій. Продуктом сумніву стала двотомна робота Сімони де Бовуар «Друга стаття» [31]. У ній де Бовуар переносила акцент з проблеми колективної боротьби на проблему особистісного становлення

жінки в якості суб'єкта, тобто відновлювала тему емансипації в її істинному значенні. Для де Бовуар, так само як для Жан-Поль Сартра, її чоловіка і однодумця, єдино справжня реальність буття – сама людина, в природі якої немає нічого заздальгідь заданого, немає ніякої «сутності». Ця сутність складається з її вчинків, є результатом всіх здійснених у житті виборів. Так, існує біологічна відмінність між чоловіком і жінкою, але екзистенційна відмінність не визначена природно, а створена штучно. Від народження в жінці закладені ті ж потенції, ті ж здібності до саморозвитку, що і в чоловікові. Конфлікт між цією природною суб'єктністю і нав'язаною історією роллю об'єкта і становить сутність «жіночого» питання, зміст вимог жіночого руху, головна з яких – визнати в жінці повноцінну людину.

Духовними доньками де Бовуар стали феміністки 60-х років. Пробудження соціальної жіночої самосвідомості – основне досягнення неофемінізму, який склався на хвилі потужного студентського руху. Жіноча революція цих років розширила горизонт демократії, змусила владу нарешті випустити жінок у всі владні структури суспільства.

Феміністки другої хвилі керувалися ідеологією, що мала на меті пояснення несправедливого положення жінки і окреслити перспективи побудови гендерно-рівного суспільства. Ідеологічно друга хвиля фемінізму була різноманітною і навіть конфліктною, сповненою розбіжностей і нескінченних дебатів.

1) *Ліберальний фемінізм* бачив несправедливість в гендерній диспропорції, у недостатчі прав жінок. Головна мета – гендерна рівність прав і можливостей, засобами якої є реформи правової і політичної системи, підтримка жінок у публічній сфері. Ліберальний фемінізм, що йде своїм корінням в суфражизм початку ХХ століття, став ідеологією реформістського напрямку жіночого руху 1960-х роках в Америці і Європі. Ця течія сприяла утворенню нових організацій із захисту жіночих прав, особливо в США, у Франції, в Англії, гостро ставлячи питання про виховання дітей і репродуктивну свободу.

2) *Радикальний фемінізм* протистоїть лібералізму в підході до проблеми нерівності статей, будуючи свою теорію на соціально-культурній відмінності статей. Радикальний фемінізм пояснює гендерну нерівність патріархальними структурами традиційних гетеросексуальних відносин і соціальних інститутів і наголошує на необхідності переосмислення жіночої ідентичності і сексуальності. Основним засобом подолання несправедливості щодо жінок – боротьба з патріархатом на всіх рівнях, в тому числі в сфері сексуальності, сімейних відносин і репродукції. У США радикальна гілка фемінізму була представлена групами, в яких переважали білі жінки, а також студентки з сімей середнього достатку. Радикальний фемінізм істотно вплинув на розвиток феміністської теорії і практики, хоча і не був представлений масовими організаціями. Його вплив на переосмислення гендерних ідентичностей і ролей торкнувся багатьох сфер життя, від сексуальної до політичної.

3) *Марксистський і соціалістичний фемінізм*, як і інші рухи 1960-х роках розвивався у контексті загальної критики капіталізму й потужного підйому лівих рухів. Головна ідея в тому, що жінки в потенціалі мають загальний досвід: репродуктивне життя, материнство, сексуальність, хатня робота. Остання пов'язана з більшою обмеженістю свободи жінок, у порівнянні з чоловіками. Жінки мають менше сексуальної свободи, менше матеріальної і емоційної винагороди за роботу. Найбільш гостро для марксистського фемінізму стояло питання оплати домашньої праці, адже вона необхідна для відтворення населення, а отже і робочої сили. Недооцінка хатньої роботи при капіталізмі породжує підлеглий статус жінки в суспільстві. Проте для звільнення жінки замало змін в економічній сфері, потрібна реорганізація репродуктивної сфери, що означала б можливість контролю народжуваності, вибору виховання, відпустки по догляду за дітьми, гнучкий робочий графік і інші можливості поєднання домашніх і робочих обов'язків. Втрата мобілізуючої сили соціалістичного фемінізму наприкінці 70-х років пов'язана з кризою марксистської ідеології в цілому і спадом лівого руху на Заході.

На жіночий рух 1970-х роках впливали всі зазначені ідеології. В результаті склалося два основних напрямки боротьби за свободу жінки – *реформаторсько-ліберальне* та *радикальне*, і всередині кожного існували теоретичні дебати і взаємна критика. У 1970-80-ті роки ідеологічні конфлікти, протидія консерваторів, з одного боку, і поширення феміністських ідей в суспільстві – з іншого, привели в більшості європейських країн і в США до спаду жіночого низового активізму.

Визнання різноманіття протиріч в суспільстві допустило можливість співіснування різних форм суб'єктивності, і це знайшло відображення у багатоманітності бачень сутності жінки. Так, частина неофеміністок бачила в жінці начало, аналогічне чоловічому, а частина була на стороні ідеї про особливу жіночу суб'єктивність і наголошувало на праві жінки створювати нові стандарти соціальної поведінки, які б відрізнялися від «чоловічих», що б сприяло побудові «жіночого» бачення світу, його «фемінізації». Без затвердження цього особливого погляду на світ, на історію і культуру жінки ризикують втратити самотність і просто розчинитися, зникнути в чоловічому суспільстві [34]. Послідовниці Сімони де Бовуар, «егалітарні» феміністки обурювалися тим, що їх опонентки підводили свої висновки під сексуальні відносини, вважаючи ознаку статі головною [36]. Суперечка швидко вийшла за межі феміністської спільноти, до неї долучилися фахівці чи не всіх наук про людину: фізіологи, психологи, біологи, історики, етнографи, філософи і антропологи. Цьому сприяло й те, що з середини 70-х років під натиском феміністок у західних університетах повсюдно виникали центри «жіночих» і «феміністських» досліджень, завданням яких було виявлення особливостей (або їх відсутність) «жіночого начала», жіночого погляду на світ, цінностей. Так, у центр досліджень стало поняття гендеру. Введення цього поняття в науковий обіг мало на меті переміщення аналізу з «біологічної» площини в соціальну, що б дозволило раз і назавжди відмовитися від постулату про «природне призначення статей» і показати приналежність поняття «стать» до числа таких понять, як клас і раса.

Представниця гендерного підходу Джоан Скот зазначала, що «поняття «гендер» має першочергове значення при описі владних відносин [23]. Концепція соціально організованих відносин статі структурує як сприйняття, так і конкретну, а на її основі і символічну, організацію будь-якої форми соціального життя» [38].

Фемінізм другої хвилі покладав надію не лише на політичні реформи на користь пригноблених, а й прагнув змінити фундаментальні культурні цінності і коди суспільства. Нові суспільні рухи борються за культурне визнання інакшості, руйнування жорсткої матриці оцінки нормальності, виробивши нові ідеології та колективні ідентичності.

Якщо фемінізм 1970-х років звертався до загальних для всіх жінок рис свідомості і досвіду, оперуючи категоріями патріархату і створюючи опозиційну йому жіночу культуру, то фемінізм 1980-1990-х розглядає гендер як результат соціального конструювання. Поряд із загальними для жіноцтва задачами були сформульовані конкретні завдання щодо окремих категорій. Було визнано, що, незважаючи на класові, расові, релігійні відмінності жінок, вони можуть об'єднуватися для вирішення конкретних завдань, серед яких проблема насильства і репродуктивної свободи. Отже, феміністська теорія – складна світоглядна система, у фокусі якої особливе місце займає соціальний досвід жіноцтва. Пріоритетне місце жінки в теорії знаходить вираження в трьох аспектах:

- по-перше, ключовими об'єктами її вивчення є ситуації і проблеми, з якими зустрічаються жінки в суспільстві;
- по-друге, найважливішим суб'єктом в теорії виступає жінка, відповідно до чого всі явища і процеси розглядаються з особливої жіночої позиції;
- по-третє, фемінізм як теорія висуває свою критику суспільства від імені жінок і діє в їх інтересах заради того, щоб побудувати рівноправний світ можливостей та прав.

## РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГЕНДЕРНОГО ДИСКУРСУ

У західних країнах, слідом за поширенням жіночих досліджень, приблизно з середини 80-х років з'явився і почав розвиватися науковий та освітній напрямок «гендерні дослідження» (Gender Studies). Гендерні дослідження – це «міждисциплінарна дослідницька практика, що використовує пізнавальні можливості теорії соціальної статі (гендеру) для аналізу суспільних явищ та їх змін» [30]. У рамках цього підходу вивчаються практично усі аспекти відносин жінок і чоловіків як на рівні соціуму, так і на рівні сім'ї та особистого життя. Предметом гендерних досліджень є гендерні відносини, відмінності й схожість статей.

Гендерний підхід розвивається в контексті внутрішньо феміністичної політичної та академічної критики. Представниці фемінізму, а пізніше дослідники постколоніалізму сформулювали тезу про нелегітимне домінування західної моделі фемінізму, його уявлень про гендерні відмінності та політичний порядок жіночого руху. У контексті розвитку національних версій феміністичної думки (французька, італійська, німецька, англійська, скандинавська та інші школи) проблематизуються різні аспекти гендерних відмінностей [17].

Вивчаючи жіночий досвід, формулюючи завдання боротьби проти патріархату, дослідниці-активістки такі як Чілла Бальбек, Сарожіні Сахуо, Чандра Толпад Моханті піддали жорсткій критиці тезу про онтологічну гомогенність, єдину жіночу суть, що об'єднує всіх жінок сестринською солідарністю. Онтологічно значущими стали практики різних груп жінок, що не зводяться до досвіду білих гетеросексуальних жінок середнього класу в західних суспільствах, а також практики різних груп чоловіків [17].

Гендерний підхід стверджує, що відмінності мужності та жіночності, чоловічих та жіночих ролей задаються насамперед через структурні контексти віку, раси, класу й сексуальної орієнтації. У зв'язку з цим увага змістилася до контексту, який визначає відмінності (жіночого/чоловічого) досвіду і його смислів. Таким чином, розрізнення жіночих і гендерних

досліджень відображає розвиток і зміну методології феміністського підходу [17].

Поняття гендеру в гендерних дослідженнях мало подолати головне протиріччя теоретичного фемінізму: «подолати «тиск» у бік різноманітності та відмінності з «тисками» в бік об'єднання та спільності». Поглиблюючи розуміння фемінності та поняття «жінка» через порівняльний аналіз маскулінності та поняття «чоловік», гендерні дослідження допомогли уникнути крайнощів одного та іншого «тиску», виконавши колосальну роботу. Це допомогло вийти на рівень саморефлексії й скептицизму.

Так, специфіка гендерних досліджень та їх відмінність від жіночих досліджень (women's studies) полягає в тому, що їх наукові інтереси виходять далеко за рамки жіночої проблематики та включають у себе чоловічі дослідження, квір-дослідження<sup>1</sup> теорії сексуальності тощо.

Вивчення соціокультурної спрямованості розвитку індивіда і формування в контексті соціальних відносин його належності до гендерної групи затвердило початок гендерних досліджень – напрямку, що вивчає концепції формування в соціумі уявлень про жіночі та чоловічі призначення, ролі й функції. В процесі зміни соціальної формації спостерігається оформлення нових соціальних типів поведінки чоловіків і жінок, виходячи з чого дослідники заперечують наявність причинної залежності між чоловічою і жіночою анатомією та певними суспільними ролями, які приймаються як природний порядок речей.

Стадія розвитку гендерних досліджень в кінці 1980 – початок 1990-х була стадією об'єднання і розмежування. Від аналізу патріархату і його політики придушення та дискримінації (жінок, сексуальних меншин) в гендерології 80-х почався аналіз гендерних систем – аналіз гендерного виміру соціальних і культурних сфер. Новоявлена концепція «гендеру» тепер

---

<sup>1</sup>Квір-дослідження (від англ. - «queer studies», «queer» - гомосексуал/-ка, «studies» - дослідження) - також використовується термін *Lesbian and Gay Studies*; синоніми - ЛГБТ-студії, квір-студії. Це міждисциплінарний дослідницький напрямок у культурології, що займається вивченням сексуальної та статевої ідентичності, зосереджуючи увагу на гомосексуальній та транс гендерній тематиках.

не відсилала виключно до досвіду жіноцтва. Відтепер поняття гендер означало систему відносин, яка є ключовою для диференціації суспільства за ознакою статі. Зміст гендерних досліджень розширився, сюди увійшли проблеми маскулінності і сексуальності [23]. «Гендерний підхід почав аналізувати міжстатеві відносини, які стали передбачати тепер акцентування не тільки жіночих проблем, а й проблем чоловіків заради звільнення від патріархальної культури та застарілих стереотипів. Гендерні стереотипи, пов'язані із закріпленням професійних ролей виключно за чоловіками, а сімейних – за жінками. Але це не відображає і не враховує реалії сучасного життя, яке стало набагато складніше й різноманітніше цих спрощених моделей поведінки. Дотримання стереотипів обмежує можливості особистісного розвитку» [26].

Однак уже в кінці 80-х авторки Сьюзан Оукін, Джанет Річардс, Еліс Россі, які наслідували погляди ліберального фемінізму, створені на основі гендерного підходу до аналізу соціальних явищ, стали об'єктами критики через їх не увагу до расових відмінностей (оскільки дослідниці переважно висвітлювали проблеми білих освічених європейок і американок середнього класу). Ця критика відбувалася у зв'язку з активізацією «кольорового фемінізму». Разом з цим, гендерні дослідження звинувачувалися у гетеросексизмі<sup>2</sup>. Така полеміка накладалася у часі на початок нового етапу розвитку соціальних наук – етапу розчарування в структуралістських і модерністських концепціях, які панували до початку 90-х років [17].

Наступна стадія розвитку гендерних студій – дослідження в епоху глобалізації – припадає на кінець 90-х років і триває й зараз. Гендерні дослідження наразі є визнаною галуззю гуманітарного знання не лише у Західній Європі і США, але й в країнах Азії, Африки, Східної Європи, у пострадянських країнах. Цьому сприяло зростання уваги до проблем жіноцтва, які виходять за рамки національних. Глобальну орієнтацію мають

---

<sup>2</sup>Гетеросексизм – сприйняття гетеросексуальних стосунків як «нормальних» при недостатній увазі до соціального досвіду геїв та лесбіянок, який стали сприймати вже не як відхилення, але як «інший, але теж нормальний» досвід.

освітні програми, а у фокусі деяких з них знаходяться проблеми країн третього світу: політика, дискримінація жінок і сексуальних меншин на ринку праці, мілітаризм, біженці, репродуктивні права та сім'я.

Тамара Мельник у своїй статті «Гендер як наука та навчальна дисципліна» говорить про те, що «сучасна гендерна теорія знаходиться в значній мірі під впливом ідей постструктуралізму та постмодернізму і вносить суттєві корективи в інтерпретацію гендеру. Постструктуралісти та постмодерністи критикують тепер уже саме поняття структур як стійких порядків, прагнуть уникнути ієрархічного упорядкування реальності, на перший план висувають замість категорій ідентифікації і тотожності категорії відмінності і різноманіття. Філософія постмодернізму піддає перегляду традиційні підходи до взаємодії статі, долає модерністське уявлення про гендерні відносини як конфліктні на користь розуміння й осмислення відносин Я – Інший, що складає основу соціальної взаємодії та багатовимірного діалогу. Стратегію визнання відмінностей змінює категорична вимога рівноправності статей, інакшість стає онтологічною категорією, отримуючи буттєвий статус поза будь-якими опозиціями й нормами» [21].

Поняття «гендер» з'являється у науковому дискурсі як відповідь на стрімкі процеси трансформацій соціокультурного простору західного світу ХХ- початку ХХІ століття. Наслідком Світових війн стає поява нових держав на політичній арені та постійна зміна повсякденного життя у зв'язку з пристосуванням суспільства до революційних зрушень. Науково-технологічний прогрес у промислових галузях, який сприяє формуванню нового підходу до економіки. Феміністичні хвилі починають охоплювати різні верстви населення, привертаючи увагу до усвідомлення проблем жінок та надання їм прав, а згодом і до переоцінки цінностей кожної особистості як незалежної та рівноправної частини суспільства, що закріплено у загальній декларації прав людини, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році у Парижі.

Визначення поняття «гендер» тісно пов'язане з дослідженнями гендерної системи та концептів маскулінності й фемінності, а також з розрізненням поняття «стать». На даний час існує безліч трактувань, досліджень, дискусій пов'язаних з термінологічною неузгодженістю остаточного варіанту поняття «гендер».

У 1958 році психоаналітик Роберт Столлер з Університету Каліфорнії (Лос-Анджелес, США) запропонував термін «гендер» (під яким розумів соціальні прояви приналежності до статі, або «соціальну стать»). На стокгольмському конгресі психоаналітиків 1963 року Столлер доповідав про поняття соціостатевого, або ж гендерного самоусвідомлення. Свою концепцію він будував на дихотомії «культурного» і «біологічного»: Столлер зазначав, що вивчення статі (sex) є предметом біології і фізіології, а гендер (gender) може стати предметом дослідження соціологів та психологів або історико-культурного аналізу. Саме запропонована Столлером концепція диференціації біологічної та культурної складових у вивченні питань, пов'язаних зі статтю, дала поштовх для формування специфічного напрямку в сучасній гуманітаристиці – гендерних досліджень [5].

Станом на сьогодні відбувається остаточний розрив між поняттями «стать» та «гендер». Якщо в дослідженнях 20-30-річної давності ще зустрічалася згадка статі і гендеру як синонімів, то в даний час поняття «гендер» все більше витісняє поняття «стать» зі сфери гуманітарних студій.

За словником гендерних термінів, який створений спеціально для пояснення термінології у галузі гендеру та фемінізму, «гендер» визначається як «соціокультурна, символічна конструкція статі, яка покликана визначати конкретний асоціативний зв'язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок» [30].

Тоді, поняття «стать» формулюється як сукупність анатомо-фізіологічних ознак організму, що забезпечують відтворення потомства і дозволяють розрізняти у більшості організмів чоловічих або жіночих індивідів, а також один з двох розрядів живих істот (чоловіків та жінок,

самців та самок), що розрізняються за цими ознаками. Критерієм такої класифікації можуть бути геніталії при народженні або хромосомний тип до народження [30].

Виходячи з цих трактувань можемо сформулювати, що біологічна стать розглядається як сукупність фізіологічних, гормональних та біохімічних відмінностей між чоловіками і жінками, які з найбільшою очевидністю виявляються в анатомічній будові органів відтворення. А соціальна стать – відноситься до патернів діяльності, які вважаються загальноприйнятими для чоловіків або для жінок в контексті даного суспільства або культури. Ключовим моментом є те, що ці патерни поведінки можуть бути як пов'язані, так і непов'язані з біологічною статтю і статевими ролями. Увага ж у понятті «гендер» зосереджена на тому, щоб людина, незалежно від біологічної природи, змогла ідентифікувати себе в соціумі відповідно до своїх орієнтирів та внутрішніх відчуттів.

Спираючись на праці Жака Лакана, Джона Остіна, Мішеля Фуко, відома американська філософиня Джудіт Батлер у роботі «Гендерний неспокій: Фемінізм та інверсія ідентичності», вводить в сучасний науковий дискурс теорію *перформативної гендерної ідентичності*. Поняття перформатив указує на відсутність будь-яких справжніх сутностей («унікальних», «автентичних», «даних») в практиках репрезентації. В основі перформативної теорії лежить первинність дії відносно структури. Згідно з цією теорією, «справжньої природи» жінки чи чоловіка, яка б була обумовлена тілесними особливостями, не існує. Гендер є результатом багаторазових перформативних дій індивіда (*performative acts*), здійснених у певному культурному контексті.

Надалі свої дослідження гендерного питання Батлер продовжує у своїй роботі «Психіка влади». З одного боку, усім відомо, що гендер – це не біологічна стать, а перформативна, соціально-культурна конструкція. З іншого боку, описуючи неминучу колонізованість суб'єкта владою, Батлер намагається знайти в суб'єкті якийсь неохоплений владним апаратом

залишок, який може владі протистояти. Цим «резистентним залишком» виявляються гендерні складові психіки, фізіології і тіла, тобто категорії швидше біологічні, ніж соціальні та культурні. Суб'єкт охоплений режимом регуляцій, але, незважаючи на це, у його тіла залишається «голе життя» статі, і саме це немічне голе життя заявляється як залишок, що вислизає від влади і здатний на перформативність.

Виходить, сама західна культура побудована так, що культурно-соціальна і перформативна активність суб'єкта у вигляді гендеру не може перевищити рамок свого біологізму. Таким є біополітичний вимір поняття «гендер». Найважливішою складовою «голового життя» гендеру є, згідно з Батлер, меланхолія – поняття досить амбівалентне: з одного боку, має емансипаторні характеристики, а з іншого – підтверджує нарцисизм і індивідуалізм суб'єкта. Меланхолія виникає від того, що «інший» (інша людина, піднесене, ідеальне) спочатку втрачений, але меланхолік не здатний залишитися один. Меланхолік неначе залишає місце або слід «іншого», але без того щоб мати «іншого» в реальності – без того, щоб любити живого «іншого» або попроситися з мертвим «іншим». Він лише «підвішує» цю втрату, що Батлер слідом за Фрейдом і називає «інтерналізацією втрати». Отже, свідомість підлеглого суб'єкта в процесі меланхолійної туги набуває емансипуючі характеристики. Відповідно, для суб'єкта-меланхоліка не існує реального «іншого», тобто каналу виходу в простір «загального». Вся соціальність в цьому випадку інтеріоризована, індивідуалізована. Ось чому ідеал і тіло, соціальність і психіка можуть перебувати тільки в режимі радикальної розщепленості.

Джудіт Батлер не вдається знайти переконливого зв'язку між соціальністю і меланхолійною індивідуальною психікою, тобто довести, що буржуазний індивідуалізм і самореферентність меланхолійної свідомості здатні виходити в вимір спільності. В результаті перформативність і опір, перверсії і субверсії здійснюються лише у вимірі голої гендерної екзистенції

меланхолійного суб'єкта. А значить, зв'язок з соціумом може бути встановлений тільки через індивідуальну психіку. При такій диспозиції соціальність і публічність залишаються виключно формальними поняттями, технологічно охоплюваними апаратними і інфраструктурними механізмами; а психіка – там, де вона чинить опір, – здійснює цей опір за допомогою індивідуальних психопрактик. Зона опору суб'єкта залишається в режимі приватної персональності. Тоді гендер, психіка, тіло – як потенційності залишку життя, неохопленого владою – пропорційні негативному відношенню суб'єкта до колективності, а значить, – його відмови від політик утопії [2].

Інновація Батлер полягає в тому, що за допомогою даної концепції вона описує спосіб суб'єктивації, не пов'язаний з процесом так званого репресивного витіснення Фрейда. На відміну від Фрейда, Батлер аналізує процес виробництва суб'єктивності не через механізм витіснення, а через механізм, який можна назвати механізмом відкидання – відкидання пристрасної прихильності до будь-якого можливого об'єкту. Акт відкидання, який також можна позначити як акт відмови (від пасіонарної прихильності), виявляється, на думку Батлер, конституюючим для суб'єкта, формуючи його в якості суб'єкта гендерної меланхолії. Будучи теоретиком психічного, в тому числі психіки влади, Батлер аналізує гендер як ситуацію психічного переживання, а не як стійку категорію культури/влади, обмежену загальноприйнятими трактуваннями гендеру як соціокультурної статі. Більше того, вона намагається показати «безліч варіантів переживання гендеру», що дозволяє їй говорити про безліч способів гендерної суб'єктивації. У цьому контексті в гендерній теорії Батлер і виникає визначення гендеру через концепт меланхолії: меланхолія в цьому трактуванні визначається як один з модусів психічного в процесі гендерної суб'єктивації [2].

Необхідно відзначити, що концепція меланхолійного гендеру Батлер з'являється в результаті перегляду фрейдівського поняття меланхолії,

використовуваного Фрейдом на позначення психічної ідентифікації з втраченим об'єктом з метою його подальшого витіснення. Основним механізмом, з допомогою якого Батлер описує новий механізм суб'єктивації, і є механізм меланхолії: батлерівське виробництво меланхолійної суб'єктивності через акт відкидання докорінно відрізняється від класичного фрейдівського виробництва суб'єкта витіснення, продуктом якого є Едіп. Чому? Тому, наприклад, що в акті виробництва батлерівської гендерної суб'єктивності, яка є завжди меланхолійною, знімається традиційна дихотомія норми і патології: адже питання про норму в структурі меланхолійної суб'єктивності не стоїть.

В останніх книгах Батлер все більш наполегливо звучить тема пошуку нових стратегій політичного в неоліберальних суспільствах. Зокрема, вона стверджує, що виявлення і осмислення нових стратегій влади в сучасному світі актуалізує політичне значення нових практик гендерної суб'єктивації, не базованих на розумінні суб'єкта опору як жертви репресивних (у тому числі патріархатних) режимів. Розуміючи гендер як «зібраний саме з того, що залишається в сексуальності не артикульованим» [2]. Батлер одночасно намагається уникнути традиційного дискурсивного гендерного/статевого редукціонізму і знайти нові співвідношення між теорією суб'єктивності та практиками політичної дії.

Розвиток, перетворення та вивчення гендерної системи тісно пов'язані з концептами маскулінності і фемінності. У найзагальнішому вигляді маскулінність і фемінність є набором установок, ролей, норм поведінки, ієрархії цінностей, властивих відповідно чоловічій або жіночій статі у кожному конкретному суспільстві. Як і інші гендерні категорії, концепти маскулінності і фемінності множинні [20]. Так, за вищезгаданим словником гендерних термінів *маскулінність* – «комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, які розглядаються як чоловічі» [30]. Відповідно

до цього, *фемінність* – «це комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, які розглядаються як жіночі» [30].

Маскулінність і фемінність є соціальними, а не біологічними категоріями, які відображають стереотипні уявлення про характер особистості, поведінку, зовнішнє оформлення, інтереси, професійну орієнтацію, освіту, сексуальні та міжособистісні відносини чоловіків та жінок. Існує велика різноманітність традиційних моделей маскулінності і фемінності, які залежать від етнічних, релігійно-філософських, расових та інших позицій, проте абсолютна більшість з них засновані на опозиції: суб'єкт/об'єкт, сила/слабкість, активність/пасивність, жорсткість/м'якість [29].

Наприклад, з традиційними гендерними ролями прийнято пов'язувати уявлення про те, що чоловіки агресивні та неемоційні (за винятком вираження гніву). Чоловік кожен день повинен залишати будинок, щоб йти заробляти на життя, оскільки він є основним годувальником у родині. У свою чергу, відповідно опозицією цього спрацьовує гендерний стереотип щодо жінок, які дбайливі та емоційні берегині, котрі мають залишатися вдома, щоб вести домашнє господарство і виховувати дітей. Це класичний приклад гендерного розподілу маскулінних та фемінних моделей патріархальної системи, що може видозмінюватись у різних культурах.

«Біологічна статева диференціація представлена і закріплена в культурі через символіку чоловічого або жіночого начала. Це виражається у тому, що багато понять і явищ (природа, культура, стихії, кольори, божественний або потойбічний світ, добро, зло, тощо) непов'язаних зі статтю, асоціюються з «чоловічим» або «жіночим» началом. Таким чином, «жіноче» і «чоловіче» несуть у собі символічний сенс, причому «чоловіче» ототожнюється з богом, творчістю, світлом, силою, активністю, раціональністю і т. д. (і, відповідно, бог, творчість, сила та інше символізують маскулінність, чоловіче начало). Тоді як «жіноче» асоціюється з протилежними поняттями і явищами: природою, пільмою, порожнечею, підпорядкуванням, слабкістю, безпорадністю, хаосом, пасивністю і т. д. А ці явища, в свою чергу,

символізують фемінність, жіноче начало. Класифікація світу за ознакою чоловіче/жіноче і статевий символізм культури відображають і підтримують існуючу гендерну ієрархію суспільства в широкому сенсі слова. Поняття «гендер» позначає, по суті, і складний соціокультурний процес формування (конструювання) відмінностей в чоловічих і жіночих ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках, і сам результат цього процесу – соціальний конструкт гендеру» – підкреслює у своїй роботі «Гендерна терапія» Ірина Малкіна-Пих [20].

Соціальна реальність вибудовується відповідно до засвоєних та інтерналізованих зразків фемінності та маскулінності. Станом на сьогодні, більшість розвинутих суспільств переживають кризу фемінності і маскулінності, оскільки стереотипні уявлення про жіночність та мужність не відповідають викликам сучасності. Ця криза стала одним з каталізаторів чисельних міждисциплінарних досліджень гендеризації суспільних структур, у числі яких дослідження просторової гендерної стратифікації. Ряд культурних антропологів, у числі яких Генрієтта Мур [45], Майкл Розальдо [49] і Ширлі Арденер [32] вважають, що простори будь-яких видів завжди строго гендеризовані. На їх думку є маскулінні місця, а є фемінні.

Їх точку зору поділяє соціолог Дафна Спейн [52]. Аналізуючи просторовий порядок різних інституцій, вона дійшла висновку, що він підтримує гендерні ієрархії через обмеження доступу до маскулінних місць, за допомогою якого можна отримати доступ до цінних ресурсів. Спейн розглядає різні види гендеризованих місць і їх кореляцію зі статусом жінок в тому чи іншому суспільстві. Хоча статус жінок є результатом різних культурних, релігійних та соціально-економічних факторів, фізичний поділ жінок і чоловіків також посилює гендерну стратифікацію, скорочуючи доступ жінок до соціально цінних знань. Спейн розглядає просторовий поділ з урахуванням трьох аспектів: житла, місця освіти і місця роботи. Також вона окремо аналізує доіндустріальні спільноти і, відповідно, індустріальні. На думку Спейн, монгольська юрта – приклад житла в традиційному суспільстві

з гендерною сегрегацією і низьким статусом жінок. Вона розділена на ритуальну чоловічу половину зліва від входу і ритуально очищену жіночу половину праворуч. Священні тексти завжди зберігалися на чоловічій частині юрти, жінки не мали доступу до знання. Однак після революції, з 1921 року книги стали переносити на жіночу половину житла, щоб поліпшити грамотність жінок, а, значить, і підвищити їх статус.

Іншими прикладами є індіанці барасана в Південній Америці, бербери [35] в Алжирі і спільності пурда в Індії та Ірані – усі вони мають гендерно сегреговане житло і низьке соціальне становище жінки. Але, наприклад, на Балі, у яконів у Філіппінах і туарегів в Африці в районі Сахари ситуація наступна – у будинках немає поділу на жіночу і чоловічу частини, а статус жінок досить високий за мірками традиційних суспільств. У суспільствах, де жіночі та чоловічі завдання географічно розділені (наприклад, коли чоловіки полюють, а жінки готують їжу), статуси жінок нижчі, ніж у суспільствах, в яких жіноча і чоловіча праця здійснюється в просторовій близькості. Наприклад, для північноамериканських ескімосів і племен Водабе в Нігерії характерна сегрегована праця і низький статус жінок; Західний Банток Філіппін і Барі Південної Америки представляють просторово інтегровану робочу силу і більш високий статус жінок.

У той же час антропологи вказують на кейси, що не вписуються в логіку даного просторового аналізу. Наприклад, житло навахо хоган символічно розділено на чоловічу і жіночу частини, але жінки навахо мають відносно високий статус. Народ Бемба в Замбії має як гендерно ексклюзивні Святі місця, так і високий статус жінок. Що стосується індустріального західного суспільства, то мінливе положення жінок вносило корективи і в просторові відносини того часу. Розглядаючи просторові інститути в США, Спейн виявляє поступове скорочення гендерних просторів, що корелює зі зміною статусу жінок. Так, на зміну вікторіанському дому з кабінетом для чоловіка, бібліотекою та розділеними просторами прийшов котедж. Більш

простий в конструкції, він ряснів загальними просторами – вітальня, їдальня. Вже у 20 столітті більш популярною формою житла стає ranch house – той самий будиночок з американської мрії з зеленою галявиною, низьким білим парканом і поштовою скринькою. Тим не менш, для цього історичного періоду велике значення будинок вже не має – адже все соціально значуще знання проводиться не там, а в місцях навчання і роботи. Будинок став місцем відтворення, тобто репродуктивної праці, що підтримує життя сім'ї, в той час як продуктивна праця була перенесена зовні – на фабрики та інші заклади. Що стосується робочих місць, то традиційно жінки працювали в одному просторі з жінками. Це могла бути домашня робота або робота вчительки. Робота на фабриках змушувала жінок залишати свої будинки і контактувати з чоловіками і технологіями на робочому місці.

Гендеризовані простори існують в архітектурному та географічному масштабі. Наприклад, в індустріальних суспільствах поділ носить географічний характер, коли жінки працюють телефоністками в будівлі, а чоловіки – на вулиці в якості ремонтних техніків. Поділ можна охарактеризувати як архітектурний, якщо жінки працюють разом в оупен-спейсах в якості секретарок, а чоловіки працюють за «закритими дверима» в якості менеджерів. У той же час ряд авторок вважає, що однозначно поділити місця і простори на чоловічі і жіночі не можна. Найбільш відомі з них – дослідниці феміністської географії Дорін Мессі [40], Лінда Макдауелл [43], Джиліан Роуз [50]. Вони вступають в полеміку з такими культурними географами як Ерік Соджа та Девід Харві, відзначаючи, що ті ігнорують гендерний вимір просторів. Так, Роуз стверджує: «мислити географічно – означає мислити в рамках параметрів дисципліни, щоб створити географічне знання, прийнятне для даної дисципліни – означає займати маскулінну суб'єктивну позицію» [50]. Для них конструювання гендеру має центральне значення для просторової організації соціальних відносин.

Роуз і її однодумниці ставлять під сумнів пряму кореляцію між концептуалізацією простору і дихотомією мужності/жіночності. Так, Роуз виступає проти спрощених просторових опозицій, адже простори занадто складні для типологізації. Вона вводить поняття «феміністських карт», які є множинними і пересічними, тимчасовими і мінливими, чутливими до різноманітності географії гендеру. Простори, за її словами, «утворюють багатовимірну плутанину багатьох соціальних систем, кожна з яких має свою власну просторовість; деякі перетинаються, деякі автономні, деякі доповнюють один одного, а деякі суперечать один одному, і всі вони змінюються історично і географічно» [50].

Безумовно, велику роль у феміністському дискурсі про простір грає тема тілесності, і це – ще один розділ у феміністському дискурсі про простір, який ми можемо назвати тілесно-орієнтованим. «Жіноче» традиційно асоціювалося в культурі з «тілесним», в той час як «Чоловіче» – з «безтілесним». Про це виразно писала Сімона де Бовуар [37] підкреслюючи, що жіноче тіло обмежує можливості жінки, в той час як чоловіки представлені нематеріальними або безтілесними в культурі. Особливі біологічні властивості жінок – менструація, дітонародження і лактація – є особливостями, які «пояснюють» не тільки їх відмінність від чоловіків, але також їх «неповноцінність». Традиційно географія зосереджувалася на суспільній сфері, виключаючи сферу приватного і тіло з його атрибутами, перфомативністю і сексуальністю, що виразно ідентифікувалося саме як приватне. Саме тому для феміністської географії важливо включати подібні «приватні» теми в дискурс, концептуалізувати і політизувати їх.

Чоловіки і жінки по-різному займають простір. Про це пише учасниця архітектурної групи MATRIX Джос Бойс – ще в дитинстві, проходячи через гендерну соціалізацію, дівчатка і хлопчики використовують простір з відмінностями [43]. Дівчатка грають в «компактні ігри» (доньки-матері, магазин), в той час як хлопчики більш вільно пересуваються у просторі –

граючи у футбол чи війну. До певного віку дівчатка теж можуть активно грати нарівні з хлопчиками, але потім до них починають застосовуватися різні стратегії виховання. Дівчинка не повинна бути забрудненою, з розпатланою зачіскою, вона не повинна сидіти розвалившись – навпаки, дівчаткам належить займати якомога менше місця. Можна згадати пози жінок і чоловіків у громадських місцях: жінки завжди компактні, чоловіки ж прагнуть зайняти побільше місця, приклад цьому – менспредінг, що став темою для дискусії в останні роки.

Розвиваючи ідею Фуко, сучасні критичні теоретики прагнуть проаналізувати різні способи, за допомогою яких біополітика виробляє покірні тіла в різних місцях і локаціях. Наприклад, Поль Беатріс Пресіадо розглядає архітектуру як біополітичний інструмент виробництва гендеру та сексуальності [46]. Він проводить дотепні аналогії, демонструючи, як пов'язані ідея «Паноптикона», про який писав Фуко, і діалпак (контейнер для сортування таблеток по днях прийому), який Пресіадо називає «їстівним Паноптиконом». Або, наприклад, аналізуючи такий предмет жіночого гардеробу як кринолін, Пресіадо приходиться до висновку, що він грав роль «пересувного будуара» для жінки. Жорсткий каркас створював простір навколо тіла, запобігаючи дотику до жінок. На думку Пресіадо, кринолін неначе створював приватний простір навколо жінок при їх виході в публічну сферу. Він вводить поняття «порнотопії» і стверджує: «порнографія – це не набір образів і не дискурс: це біополітична технологія виробництва та просторового розподілу задоволення, гендеру та сексуальності в сучасному місті» [47].

Сьюзен Бест аналізує розподіл міст на фемінні і маскуліні. Наприклад, Париж 19 століття «квінтесенція жіночності, місто дам. Весь громадський простір Парижа пом'якшується за рахунок асоціації з жіночим, навіть архітектура описується як така, що має «грудні і вагінальні контури» [33]. Маскуліні ж міста – мегаполіси з устрімленими вгору хмарочосами. Як

зазначає Ліз Бонді, хмарочоси асоціюються з владою завдяки своїй витягнутій формі, спрямованій вгору: «Хмарочос голосно говорить про чоловічий характер великого міста» [34]. Водночас архітектура передмістя, зазначає Ліз Бонді, її одноповерхові окремі будинки відсилають до жіночого начала і навіть – до ідеалу гетеронормативної сім'ї, де в повній мірі може розкритися «істинно жіноче призначення».

Розглянувши картину цих досліджень можна говорити про те, що на даний час гендерні дослідження проявляють свій інтерес до різних рівнів аналізу – індивідуальному, інституційному, суспільному, а також на рівні глобальної картини соціальної реальності. При цьому зберігається базовий інтерес гендерних досліджень до відносин влади – механізми гноблення й опору, які здійснюються у локальному, національному та транснаціональному контекстах.

### **РОЗДІЛ 3. ГЕНДЕРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Гендер як фундаментальний вимір соціальних відносин укорінений в культурі. У ньому присутні елементи стійкості та мінливості. У кожному суспільстві, особливо багатокультурному та багатонаціональному, формуються умови розвитку гендерної різноманітності. Це означає, що трансляція і відтворення гендерних моделей, заснованих на приписах і виконанні, відповідно до еталонів мужності та жіночності, будуть диференційовані для різних соціальних груп суспільства.

Сучасна наука звільнила розум людей від багатьох міфів, показавши їх ілюзорність та політичну заангажованість. Уданий час ніхто вже не наважиться заявити про перевагу однієї раси або національності над іншою, проголосити одну релігію єдино правильною або певну політичну структуру єдино можливою. Однак низка стереотипів все ще залишається незмінною, незважаючи на теоретичну деконструкцію та відсутність кореляції з соціальною практикою. Сюди, зокрема, входить думка, що стать людини визначає її психіку, поведінку та місце у соціальній ієрархії. Без розмежування гендерної та соціальної характеристики, суспільство тим самим ставить людину в жорстку нормативну базу. Апелювання до гендерної проблеми – це окремий випадок змін в уявленнях суспільства про норми існування людини, які тривалий час вважалися природно обумовленими.

У всі часи людині була властива тенденція формувати групи. Членство в групі може визначатися на основі спеціальних навичок, сімейних відносин, гендеру, влади і ряду інших факторів. Люди виявили, що, завдяки формуванню груп, можна конструювати навколишнє середовище таким чином, щоб полегшити своє повсякденне життя (наприклад, за допомогою поділу праці між різними групами суспільства). Внаслідок спеціалізації навичок і організації громадського порядку, що забезпечується владою, даною певним групам по відношенню до всієї громади (наприклад, уряд),

люди могли жити довше, щасливіше, більш повноцінним життям, ніж у тому випадку, коли кожен індивід мав би захищати тільки самого себе або тільки свою групу. Таким чином, розумно припускати, що «групи – це основні будівельні блоки нашого суспільства» [22]. Кожен з нас є членом кількох груп. Членство в групі визначає, хто ми такі як індивіди, і наша самооцінка в деякій мірі виявляється похідною від приналежності до групи. Однак групи також спонукають нас ставитися до інших членів нашої групи більш позитивно і доброзичливо в порівнянні з тими, хто в неї не входить. Переваги на користь своєї групи можуть обумовлювати різко негативну поведінку щодо інших груп, міжгрупову ворожість і насильство. Таким чином, виникає досить песимістична картина забобонів та стереотипів.

Крім розуміння негативного впливу, яке мислення справляє на уявлення, почуття і поведінку людей в їх повсякденному житті, і того, як вони пов'язані з об'єктами їх забобонів, важливо також розуміти, що подібні установки створюють основу для подальшої негативної міжгрупової поведінки. Фактично, всі війни, битви та інші акти групового насильства протягом всієї історії людства були результатом різного роду забобонів, стереотипів чи дискримінації. Іспанська Інквізиція, Громадянська війна в Сполучених Штатах, американська работорівля, Голокост, геноцид в Руанді та Югославії являють приклади того, як забобони та міжгрупова ворожість приводили до кровопролитів. Як не дивно, але в багатьох випадках найбільш інтенсивна міжгрупова ворожість впливала з відмінностей у релігійних переконаннях [29].

З самого раннього віку ми починаємо отримувати у суспільства відповіді на питання хто така жінка, хто такий чоловік. Ми дізнаємося, що жінки не агресивні, залежні, як правило, більш емоційні, що їх легше переконати, вони не люблять математику та точні науки, і що вони, в загальному, пасивні. В той час, як жінки зазвичай ввічливі, великодушні, виховані, співчутливі, акуратні, нерішучі, стурбовані своєю зовнішністю й

спокійні, чоловіки прагнуть показати себе агресивними, незалежними, неемоційними, рішучими, впевненими, грубими, різкими, недбалими і гучними. Існує безліч інших гендерних стереотипів, і перераховані – лише мала їх частина. Гендерні стереотипи, як стійкі, спрощені, емоційно забарвлені патерни поведінки і характерних для чоловіків та жінок рис, проявляють себе у всіх сферах життя людини: у самосвідомості, у міжособистісному спілкуванні, у груповій взаємодії. Разом з рештою соціальних стереотипів, вони обумовлюють сприйняття оточуючих людей та беруть участь у конструюванні соціальної реальності, шляхом використання закладеної в них інформації.

Гендерні стереотипи можна охарактеризувати як сукупність стійких уявлень про природну обумовленість чоловічих і жіночих соціальних характеристик. Схематизувати узагальнені, спрощені, емоційно забарвлені образи жіночності/фемінності/жінок та мужності/маскулінності/чоловіків – таке типове визначення гендерних стереотипів. «Гендерні стереотипи – це соціально сконструйовані категорії «маскулінність» та «фемінність», які підтверджуються різною в залежності від статі поведінкою, різним розподілом чоловіків та жінок усередині соціальних ролей та статусів, і які підтримуються психологічними потребами людини поводитися в соціально схвалюваній манері, відчувати свою цілісність та несуперечливість», так визначає у своєму науковому дискурсі дослідниця Рябова [24].

Стереотипи та установки, включаючи гендерні, становлять важливу частину ціннісно-семантичної сфери людини. Можна виділити два типи динаміки їх розвитку: продуктивна та репродуктивна. Репродуктивний метод відповідає семантичній сфері, яка характеризується жорсткістю централізації свідомості та близькості, що може призвести до її дисгармонії, малого обсягу нестереотипних значень, їх розлад, переважання захисних механізмів над механізмами формування та створення сенсу. Це стає значною перешкодою в процесі професійного та особистого самовизначення та самореалізації.

Нестереотипна семантична сфера пов'язана з інтенсивністю перетворення соціальних змістів в особистісні значення [16].

Гендер бере участь в упорядкуванні картини світу в цілому та організації всієї системи соціальних відносин – не тільки між чоловіками та жінками, а й між групами, а також між людиною й природою. Гендерний дискурс як система репрезентацій, переплітаючись з іншими видами дискурсу (національним, військовим, політичним тощо), відчуває їх вплив і, у свою чергу, ставить свої акценти, наприклад, у вивченні гострих соціальних проблем. У своїй концепції Ірина Кльоцина ділить гендерні стереотипи на три категорії:

1. Стереотипи *маскулінності/фемінності*. Вони виникають з приписування жінкам і чоловікам певних психологічних якостей і властивостей. Так, маскулінності приписуються «активно-творчі» характеристики: активність, домінантність, впевненість у собі, агресивність, логічне мислення, лідерські якості. Під фемінністю зазвичай розуміється «пасивно-репродуктивний задаток», що виявляється у таких експресивних рисах особистості, як залежність, дбайливість, тривожність, низька самооцінка, емоційність. Маскулінні характеристики зазвичай протиставляються фемінним і розглядаються як протилежні.
2. Стереотипи, пов'язані з *сімейними та професійними ролями*. Наприклад, найбільш значущою соціальною роллю для жінки вважається роль матері та домогосподарки. Їй пропонується реалізація в приватній сфері життя – дім, народження дітей, відповідальність за сімейні стосунки. Натомість чоловікам відводиться включеність у суспільне життя, професійна успішність, відповідальність за забезпечення сім'ї.
3. Стереотипи, пов'язані з *відмінностями у змісті праці* (експресивна та інструментальна сфера діяльності). Згідно з традиційними уявленнями, жіноча праця має носити виконавський, обслуговуючий характер, бути частиною експресивної сфери діяльності. Жінки найчастіше працюють у

сферах торгівлі, охорони здоров'я, освіти. Чоловікам «від природи» властива творча та керівна робота, їх праця зосереджена в інструментальній сфері діяльності [17].

Найбільш тісно та показово стереотипні уявлення про фемінність та маскуліність переплітаються з ідеями про сім'ю. У засобах масової інформації, у політичних, академічних дискусіях, навіть у деяких документах жіночого руху підкреслюється зростання соціальної значущості традиційних жіночих ролей дружини та матері, повернення чоловікові економічної відповідальності за забезпечення сім'ї, важлива роль «традиційної міцної» сім'ї у процесах консолідації та відродження нації, значення жіночої репродуктивної функції для посилення нації в цілому [13].

Парадоксально, але повернення до традиційної сім'ї розглядається як одна зі стратегій оновлення суспільства. Тетяна Журженко зазначає, що під «традиційною сім'єю» розуміється щось середнє між ідеалізованою сім'єю дорядянського минулого і зразковою сім'єю американського середнього класу 50-х років ХХ століття [7]. Ідеалізація «традиційної сім'ї» передбачає дистанціювання від комуністичного досвіду, нав'язаного державою формального егалітаризму і повернення до нібито природних гендерних ролей. Гендерний контекст у розгляді сім'ї, на думку авторки, має ряд істотних характеристик [7]: по-перше, це абсолютизація сім'ї як однієї з найвищих соціальних цінностей, ідеалізація цього соціального інституту як форми соціального зв'язку між людьми, однозначне протиставлення сім'ї як соціальної норми несімейним формам організації життя. По-друге, усі форми пострадянського традиціоналізму характеризуються здебільшого різко негативним ставленням до практик та результатів радянської сімейної та гендерної політики. Загальна трудова діяльність призвела до розщеплення єдиного авторитету сім'ї, у якому суперечать авторитети матері та батька, створила джерело постійних конфліктів, породила дитячу злочинність та інші проблеми молоді. По-третє, для пострадянського традиціоналізму

характерним є фактичне зведення сім'ї до репродуктивної функції, до завдань дітонародження та соціалізації дітей. У якості соціального ідеалу традиціоналістами пропонується тільки один тип сім'ї – з двома батьками і, як мінімум, трьома дітьми. Поняття альтернативної сім'ї, альтернативного шлюбу рішуче відкидаються.

Гендерний підхід концентрується на тому культурному та соціальному значенні, яке обумовлюється біологічними або фізіологічними відмінностями між чоловіками і жінками. Приклад подібного стереотипного трактування природно-наукових даних можна знайти у праці Євгенія Ільїна «Диференціальна психофізіологія чоловіка та жінки», де з посиланням на ряд зарубіжних авторів стверджується, що внаслідок більшого розміру правої півкулі у чоловіків їм на роду написано ставати математиками, художниками та музикантами, тобто цей факт трактується позитивно. Однак використання жінками обох півкуль при осмисленні слів, а також їх більш швидке відновлення основних функцій після пошкодження, не знаходять настільки позитивного трактування. Крім того, у роботі автора докладно описується клімактеричний період, який властивий виключно жінкам і абсолютно не згадуються аналогічні явища у чоловіків. І хоч автор у передмові підкреслює, що намагався витримувати рівновагу між біологічними та соціальними при описі наявних між чоловіками і жінками відмінностей [7], його переваги проявляються у підборі наукового матеріалу. Подібний підбір матеріалів доповнюється проблемою стереотипізації в інтерпретації – поясненням відмінностей між чоловіками та жінками тільки біологічними факторами, і значно рідше впливом соціальних факторів на біологію людей різної статі.

Найчастіше закріплення гендерних ролей відбувається через засвоєння гендерних стереотипів, заснованих на прийнятих в суспільстві уявленнях про маскулінне і фемінне. Не менш гострою й актуальною у суспільному просторі сьогодні є проблема сексизму. Сексизм – це упереджене ставлення, дискримінація людини за ознакою статі чи гендерної ідентичності [24].

Сексизм у суспільстві може виступати системою стереотипів, офіційно закріплених положень або ідеологією. В основі сексизму лежить переконання у перевазі однієї статі над іншою. У гендерній теорії розрізняють три види сексизму: *інституційний* – дискримінація на рівні суспільства і його інститутів, *міжособистісний* – дискримінація людини іншою людиною та *внутрішній* – коли людина сама транслює дискримінаційні установки по відношенню до власної статі, приймаючи їх за істину. Мета суспільства сьогодні – виключити стереотипи та упередження, засновані на статевій приналежності, а це не дуже просте завдання. Воно додатково ускладнюється тим, що багато людей не усвідомлюють сексизму, навіть коли стикаються з його проявами.

Сучасні дослідники згодні у тому, що сексизм зменшиться тільки у тому випадку, якщо зміни відбудуться на багатьох рівнях. А саме: людям повинно бути відомо, що таке сексизм, і як важливо уникати сексистських думок, установок та вчинків. Суспільству слід змінити погляди на чоловіків та жінок і зрозуміти, що чоловіки та жінки мають набагато більше схожості, ніж відмінностей (і що відмінності сприймаються в першу чергу через різну соціалізацію чоловіків і жінок), і з ними слід поводитися однаково. Нарешті, слід змінити суспільні інститути. Іншими словами, слід реорганізувати економічні, політичні та державні структури влади так, щоб чоловіки і жінки розділяли владу на всіх рівнях суспільства, а патріархальна структура суспільства стала історією.

В умовах постіндустріального суспільства у соціальній діяльності спостерігається тенденція стирання статевих відмінностей, зближення емоційно-експресивного та інструментального стилів діяльності. У зв'язку з цією тенденцією, викликаною початком переходу до автоматизованого виробництва і універсального типу праці, а також демократизацією політичного життя та підвищенням значущості рівня освіти, загальної культури і творчих здібностей людини, у структурі особистості намічається

зрушення в бік андрогінізації, тобто суміщення чоловічих та жіночих начал. Інтеграція гендерних стереотипів поведінки обумовлює формування, що забезпечує переваги особистісних властивостей: ситуаційної гнучкості у діяльності, здатності контактувати з різноманітними суб'єктами спілкування та здійснювати на них вплив, добродійних батьківських якостей, високого рівня самоповаги. Засвоюючи ряд особистісно-типових властивостей протилежної статі, індивід не втрачає своїх найважливіших традиційних властивостей.

Традиційно у суспільній свідомості чоловіки та жінки вважаються абсолютно різними створіннями: прийнято говорити про чоловічі та жіночі норми, про правила поведінки, заняття та обов'язки, особливості психології й, нарешті, про жіночу та чоловічу логіку. Гендерні стереотипи – частина пануючої суспільної свідомості. Вони носять нормативний характер, а, отже, беруть участь у створенні системи соціальних відносин. Саме їх вивчення склало важливий внесок у вироблення нового підходу до проблеми стереотипізації як процесу соціального контролю, встановлення, підтримки та коригування суспільних відносин. Гендерні стереотипи, накладаючи істотний відбиток на вивчення багатьох актуальних соціальних проблем, перешкоджають їх адекватному вирішенню. Стереотипне зображення чоловіків та жінок у наукових дослідженнях, а також у засобах масової інформації формує у молоді далекі від реальності уявлення, роблячи гендерний консенсус важкодосяжним, а розвиток толерантного світогляду – малоперспективним. У зв'язку з цим вкрай важливо докладати зусиль, щоб популяризувати цю важливу тему, задля рівних можливостей, можливо не сьогодні, але для наступних поколінь.

Невід'ємна частина процесу соціокультурної трансформації будь-якого суспільства – зміна у структурі моделей гендерної ідентичності. Концепції маскуліності та фемінності не зводяться до об'єктивної реєстрації статевих відмінностей, оскільки вони є формою прояву владних відносин в

суспільстві. Тому, однією з найбільш актуальних видів ідентичності можна вважати гендерну.

Розбіжності у трактуванні стосуються також і понять статевої та гендерної ідентичності. Як зазначає Тетяна Єрошенко, ідентифікація з тією чи іншою статтю – складний та суперечливий процес, який виступає в якості біполярної коливальної системи, в яку людина включена протягом усього життя і яка не завжди закінчується ідентифікацією особи зі своєю біологічною статтю [7].

Статева ідентичність позначає ступінь усвідомлення та прийняття індивідом своєї статевої приналежності. Статева ідентичність чоловіка включає його усвідомлення потенції запліднювати жінок і знання, що стосуються відповідних форм поведінки. Жіноча статева ідентичність включає усвідомлення жінки своєї потенції народжувати потомство, а також знання, що стосуються форм поведінки, що ведуть до вагітності. У той час як гендерна ідентичність – єдність поведінки й самосвідомості індивіда, що зараховує себе до певної статі і орієнтується на вимоги відповідної гендерної ролі [9].

Роль соціуму або суспільства в побудові гендеру можна простежити в роботі психолога і соціолога Шон Берн. Гендер, за Берн, визначається як соціальна норма, до якої людям доводиться пристосовуватися з двох причин: 1) нормативного тиску, тобто бажання схвалення в соціумі, і 2) інформаційного тиску, тобто тиску інформації, яка допомагає визначати реальність [4].

Неможливо ізолювати людину від впливу норм, цінностей, стереотипів і явищ культури, які оточують його з народження до смерті. З процесом інкультурації, тобто освоєнням норм і цінностей певної культури, тісно пов'язана теорія гендерних лінз Сандри Бем. Авторка показує, що біологічні феномени не мають фіксованого значення, а визначаються культурою, в якій вони використовуються. Так, становлення гендеру відбувається під впливом трьох факторів або «лінз»: андроцентризму (перевага чоловічого), гендерної

поляризації (будь-яка частина культури гендерно забарвлена), біологічного есенціалізму (біологічні теорії, що дають обґрунтування першим двом факторам) [4]. Отже, людина, народжуючись, вже знаходиться під впливом всіх трьох лінз і формує свій гендер в тісному з ними зв'язку. Залежно від культурного дискурсу, прийнятого в даному суспільстві в певний період часу, гендер людини піддається впливу конкретних норм, правил і законів, що диктують ту чи іншу поведінку для чоловіків і жінок.

Так, наприклад, у вікторіанській Британії (1837-1901) суспільством цінувалися в жінці такі якості як працьовитість, скромність, ощадливість, господарність. Ці якості були зведені в культурну норму. У той же час регулярна армія в африканській державі Дагомея складалася до однієї третини з жінок, які виховуються і тренувалися в строгих умовах. Агресія, відвага, нещадність – саме такі традиційно маскуліні якості були притаманні африканським «амазонкам». Саме таким чином культура визначає формування гендерної ідентичності.

Ще одна теорія створення гендеру – теорія соціального конструювання. В її розробці брали участь Пітер Бергер, Гарольд Гарфінкель, Ірвінг Гофман, Томас Лукман, та інші. Перше, що підкреслює ця теорія – активну поведінку індивіда у створенні свого гендеру. Він не тільки засвоює гендерні норми та правила, що йдуть ззовні, але й може, при бажанні, змінювати їх. З одного боку, ці норми нав'язуються суспільством а, отже, культурою. З іншого боку, людина здатна змінити або відмовитися від усіх або частини гендерних норм «тут і зараз». Друге положення даної теорії схоже з першою лінзою теорії гендеру Сандри Бем: гендерні відносини – відносини нерівності, чоловік знаходиться над жінкою, часто це виражається у відвертій дискримінації. Робота культури і суспільства з «приписування» статі людині може розглядатися як гендер. Якщо прийняти, що культура в суспільстві піддається реконструкції, то можна допустити, що культурні норми, правила, цінності, що формують гендер людини, також трансформуються. Можна

відзначити, що і гендерні відносини між чоловіком і жінкою можуть зазнати змін.

Отже, формування гендерної ідентичності особистості відбувається на основі статево-рольових стереотипів, що транслуються так званими агентами соціалізації: сім'єю, вчителями, однолітками, колегами, зразками в культурі й мистецтві, засобами масової інформації. Вони регулюють поведінку людини за допомогою системи санкцій, заохочуючи поведінку, яка відповідає стереотипним уявленням і гендерній ролі. Так, дослідниця Ірина Кльоцина, проаналізувавши ілюстрації підручників початкових класів, виявила, що загальне число зображень осіб чоловічої статі перевищує кількість осіб жіночої статі в два рази. Чоловіки та хлопчики частіше займаються інструментальною діяльністю, окрім того, вони частіше, ніж дівчата та жінки зображені в ситуаціях відпочинку [17].

Дослідниця Ненсі Синьорелла провела аналіз телевізійних програм, що займають найкращий час в ефірі, і прийшла до висновку, що близько сімдесяти відсотків головних героїв цих програм були чоловіки. При цьому герої-чоловіки, які з'являлись на екрані мали або поважну професію, або виконували специфічну чоловічу роботу, тоді як жінки володіли лише привабливою зовнішністю та м'яким характером [15].

За даними соціологів Менстед та Мак-Каллоч у рекламі чоловіки найчастіше зображуються розсудливими та з оцінкою товару для практичного використання, розуміючи об'єктивні причини його покупки; жінки, навпаки, зображуються як ті, що керуються спокусою та суб'єктивною причиною придбання товару, що іноді немає належного призначення [15].

Наведені вище приклади різного зображення ролі чоловіка й жінки дослідники феміністичного спрямування схильні розглядати як інформаційний тиск суспільства на свідомість, що нав'язує шаблон поведінки для чоловіків і жінок, який закріплюється у свідомості підлітків, бере участь у встановленні певного типу гендерної ідентичності. Інші дослідники, наприклад, уже згадана Ірина Кльоцина, відзначає, що масова інформація

лише відображає ті ролі чоловіків та жінок, що століттями укорінювались у свідомості суспільства. Засоби масової інформації, у деяких випадках гіперболізуючи й абсолютизуючи зразки статево-рольової поведінки, впливають на формування гендерних стереотипів й установок, але це відбувається ненавмисно, а другорядно. Основна ж роль у формуванні гендерної ідентичності підлітка належить суспільству, механізм впливу якого на особу в сфері її гендерної ідентифікації виглядає наступним чином: в соціальному середовищі виробляються будь-які гендерні норми і, закріплюючись, стереотипізуються, а потім впливають на особистість. Завершення формування гендерної ідентичності відбувається у підлітковому віці. Основне соціальне оточення даного періоду складають сім'я та однолітки, тому саме вони як соціальна група роблять основний вплив на становлення гендерної ідентифікації особистості [17].

Статева роль використовується для опису властивих чоловікам або жінкам форм поведінки та патернів діяльності, безпосередньо пов'язаних з біологічними функціями, виконуваними ними в процесі продовження роду. Так, годування грудьми відноситься до числа жіночих статевоїх ролей, оскільки дана функція характерна тільки для жінок.

Гендерною роллю є нормативний різновид поведінки людини в суспільстві, яка очікується або вимагається від нього як від представника/-ці конкретної статі [30]. Гендерні ролі – вид соціальних ролей, які є нормативними, висловлюють певні соціальні очікування і мають свій вияв у поведінці. У культурному вимірі вони проявляють себе в певній системі статевої символіки, фемінних і маскулінних стереотипів. Гендерні ролі мають неодмінний зв'язок з конкретною системою норм і правил, яку особистість засвоює або перетворює та реалізує у своїй свідомості та поведінці [30]. Це дозволяє розглядати феномени маскулінності та фемінності не як незмінну природну даність, а як динамічні мінливі наслідки розвитку людського суспільства, що піддаються соціальному моделюванню та зазнають впливу культурних традицій.

Звернення до категорії ідентичності дає можливість побачити механізми зв'язку між особистісною та соціокультурною обумовленістю дій в ситуаціях соціальної взаємодії, соціального вибору, зрозуміти суперечливість групових і особистих основ у людині. Невипадково поняття ідентичності все частіше замінює собою більш традиційні поняття Я-концепції, образу «Я», self, самості. На думку Еріка Еріксона «ідентичність спирається на усвідомлення тимчасової протяжності власного існування, що передбачає сприйняття власної цілісності, дозволяє людині визначати ступінь своєї спорідненості з різними людьми при одночасному баченні своєї унікальності і неповторності» [31].

З думкою про те, що гендерна ідентичність формується не тільки на основі біологічних та сексуальних відмінностей, у XXI столітті розкривається все різноманіття доступних та визнаних зараз гендерних видів. На даний момент існують не тільки чоловічий та жіночий гендер, а визнаються такі поняття як *агендер* (заперечення гендерних ролей), *бігендер* (перемикання між гендерними ролями в класичній бінарній системі), *цисгендер* (прийняття відповідної своїй біологічної статі гендерної ролі), *трансгендер* (людина, гендерна ідентичність якої не збігається з біологічною статтю), *гендерквір* (гендерна ідентичність, відмінна від чоловіків та жінок), *інтергендер* (ідентичність, зміщена щодо біологічної статі), і число видів гендеру постійно росте [25].

Наприклад, соціальна мережа Facebook пропонує своїм користувачам 54 варіанти на вибір в графі «стать», що відчутно розмиває кордони будь-яких визначень, а на одному з найпопулярніших блог-сервісів Інтернет-мережі – Tumblr підлітки позначають себе як *mystigender* (містичний, небінарний гендер) або ж *temporagender* (гендер, що змінюється в залежності від пір року). У той час як реальний світ все ще намагається до цього звикнути, світ Інтернету вже живе в епоху толерантності та свободи самовизначення.

Таким чином, можна зробити висновок, що прослідковується новий цікавий феномен того, як розуміння гендеру розділяється на два види: суто

наукове, «термінологічне», засноване на наукових працях, та стихійне, «субкультурне», яке змінюється й розвивається постійно. Гендерна ідентичність впливає на формування впевненості у свої діях та бажання людини, самоідентифікації себе у суспільстві, створення комфортних умов для життя та свого розвитку.

## ВИСНОВКИ

У ході проведеного культурологічного аналізу було з'ясовано, що гендер розуміється як соціокультурна, символічна конструкція статі, яка постійно відтворюється у структурах свідомості, у процесах соціальної діяльності та взаємодії. Поняття «гендер» відображає як складний соціокультурний процес конструювання відмінностей у рольових, поведінкових, ментальних та емоційних характеристиках жінок і чоловіків, так і його результат – соціальний конструкт гендеру. Невід'ємним елементом конструювання гендерних відмінностей є їх поляризація та ієрархічна супідрядність, за якої маскулінне автоматично маркується як пріоритетне та домінуюче, а фемінне – як вторинне та підлегле.

Виявлено, що соціокультурними процесами, які сприяли емансипації жінок, а в подальшому вплинули на появу і процеси становлення феміністичного руху як основи майбутніх наукових досліджень гендерних проблем від Французької революції до неофемінізму, були: промислова революція XVIII-XIX ст., робітничий рух, соціалістичні ідеї, бурхливий розвиток капіталізму з усіма суперечливими соціально-економічними, політичними й культурними наслідками, соціокультурні трансформації другої половини XX століття (НТП, інформаційно-телекомунікаційна революція, підвищення рівня освіти і кваліфікації професійної праці і т. д.). Зазначений український контекст жіночого руху з його головними постатями;

Проаналізовано, що ідеї філософині Сімони де Бовуар щодо положення гендеру та його впливів на феміністичну думку 60-х років відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні наукового вивчення гендерної проблематики. Окреслена ідеологія та основні течії другої хвилі фемінізму. Множинність поглядів на мужність і жіночність призвела до появи поняття «гендер» у науковому дискурсі, спричинила можливість змістити аналіз з

«біологічної» площини в соціальну та відмовитися від постулату про «природне призначення статей».

Наведена відмінність між жіночими і гендерними дослідженнями, яка відображає розвиток і зміну методології феміністського підходу; охарактеризовано основні стадії розвитку гендерних досліджень і їх зміст. Здійснено аналіз перформативної теорії Джудіт Батлер, згідно з якою гендер є результатом багаторазових перформативних дій індивіда, здійснених у певному культурному контексті.

Здійснено порівняння і виявлена різниця між суперечливими дефініціями «гендер» та «стать». Акцентовано, що гендерна ідентичність заснована на усвідомленні зв'язку з такими культурними визначеннями як «стать» та «гендер» і взаємодіє з ними в залежності від їх значень. Характеристики маскулінності і фемінності не самодостатні, а тісно пов'язані з іншими складовими соціальної ідентичності: класовими, професійними, етнічними, конфесійними тощо. Наголошено, що генеза та множинність інтерпретацій поняття «гендер» стали основою для появи різних, часто суперечливих концепцій (Джудіт Батлер, Сандра Бем, Роберт Столлер та інші).

На основі визначення фемінності і маскулінності проаналізовано ті гендерні ролі, які вважаються традиційними для даної культури. Подано результати гендерних досліджень простору та тілесності в різних культурах. З'ясовано, що стереотипи та установки, включаючи гендерні, становлять важливу частину ціннісно-семантичної сфери людини. Гендер бере участь в упорядкуванні картини світу в цілому та формуванні всієї системи соціальних відносин.

Наведено класифікацію гендерних стереотипів (стереотипи маскулінності/фемінності, ті, що пов'язані з сімейними та професійними ролями тощо), здійснено аналіз типів сексизму, які виділяються в гендерній теорії. Визначено, що на підставі взірців і цінностей суспільства формуються

уявлення людини про свою ідентичність, гендерну роль, поведінку, а також самооцінку. Формування гендерної ідентичності продукує не лише власний індивідуальний образ, але і образ групи, до якої належить індивід чи якій протиставляє себе.

Встановлено, що гендерні взаємодії на рівні звичайних практик є важливою ланкою у соціальній структурі суспільства. Це обумовлено тим, що саме на рівні буденності відбуваються процеси відтворення та соціалізації людини. Показано, що формування гендерної ідентичності особистості відбувається на основі статево-рольових стереотипів, що транслуються так званими агентами соціалізації: сім'єю, вчителями, однолітками, колегами, зразками в культурі й мистецтві, засобами масової інформації.

На матеріалах наведених досліджень продемонстровано як інформаційний тиск суспільства на свідомість, що нав'язує шаблон поведінки для чоловіків і жінок, бере участь у встановленні певного типу гендерної ідентичності. У ході аналізу з'ясовано, що гендерні ролі пов'язані з певною нормативною системою, яку засвоює та реалізовує особистість. Це дозволяє розглядати феномени маскуліності та фемінності не як детерміновану природою даність, а як мінливі наслідки розвитку людського суспільства, що піддаються соціальному моделюванню та зазнають впливу культурних традицій.

Отже, культурологічний аналіз гендерної проблематики повсякденної сфери буття сучасної людини сприяє створенню та виробленню світоглядних парадигм, аксіологічних принципів та методів, які виступатимуть у якості субстрату соціально-економічних, культурних стратегій розвитку суспільства. Значення гендерних досліджень полягає у фіксації не тільки культурно-детермінованих відмінностей між статями, а й того, який вплив має культурне конструювання цих відмінностей на соціальне життя гендерних груп. Доведено, що гендерна теорія (в її феміністському, конструктивістському і культурно-символічному модусах) справила значний

науковий і соціальний ефект. Використання гендерного підходу в соціальному і гуманітарному знанні сприятиме можливостям глибшого культурологічного розуміння людини і суспільства. Акцент на значимості визнання і втілення принципу гендерної рівності, що пропагується й імплементується практикою діяльності багатьох програм та проектів на міжнародному та національному рівнях стає невід'ємною складовою сучасного буття полікультурного світу.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 131-143.
2. Батлер Джудит. Психика власти: теории субъекции. Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2002. 168 с.
3. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. М.: РОССПЭН, 2004. 336 с.
4. Берн Ш. Гендерная психология: закономерности мужского и женского поведения. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. 320 с.
5. Блохина Н.А. Понятие гендера: становление, основные концепции и представления. «Общество и гендер». Рязань: 2003. 368 с.
6. Сімона де Бовуар. Друга стать. – перекл. з фр. Н.Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко. В 2 т., Т.1. Київ: Основи, 1994.
7. Вейнингер О. Пол и характер. Мужчина и женщина в мире страстей и эротики. Пер. с нем. Москва: Форум XIX-XX-XXI, 1991.
8. Гендерология и феминология: Учебное пособие/Л.Д. Ерохина и др.; Подобщ. ред. С.В. Коваленко. – Владивосток: ВГУЭС, 2005. 152 с.
9. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. СПб., 2004. 208 с.
10. Горностай П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. Київ: «К.І.С», 2004р. 535 с. С. 132-155.
11. Гоца Н. М. Гендер у перекладі: історичний розвиток, основні аспекти та особливості вивчення. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2009 р. №45. С. 168-171.
12. Грищенко Н. А., Головей Л. А. К разработке теоретических и прикладных проблем профорientации. *Психологический журнал*. 1987. №1.

13. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство – Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.
14. Засядь-Волк Ю. В. Проблема смысла жизни, биологический пол и гендер. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* Тамбов: Грамота, 2009. № 1 (2). С. 44-48.
15. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А.. 12 лекций по гендерной социологии: учебное пособие. СПб.: Издательство Европейского университета, 2015. 768 с.
16. Ильин Е. П. Дифференциальная психология мужчин и женщин. – Санкт-Петербург: Питер, 2002.
17. Кагальницкая О. Т. Психологические особенности стереотипизации смысложизненных ориентаций девушек на начальном этапе профессионального самоопределения. Автореф. дисс. канд. психол. н. Ростов-на-Дону, 2006.
18. Клєцина И. С. От психологии пола к гендерным исследованиям в психологи. *Вопросы психологии.* 2003. №1.
19. Клименкова Т. Значение методологии: три основных похода. Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях/ Материалы семинаров/ Ред. М. Малышева. М., 1997.
20. Кон. І. Сексологія. — М.: Видавничий центр «Академія», Серія «Вища професійна освіта». 2004.
21. Малкина-Пых И. Г. Гендерная терапия (Справочник практического психолога). Москва: Эксмо. 2006. 928 с.
22. Мельник Т. М. (2004). Гендер як наука та навчальна дисципліна. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. Київ: «К.І.С.». 2004. С. 10-29.
23. Нельсон Т. Психология предрасположенностей. Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения. — СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2003. 384 с.
24. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: «К.І.С.», 2004. – 536 с.

25. Рябова Т. Е. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований. *Личность. Общество. Культура*. 2003. Т.V. Вып. 1-2 (15 - 16).
26. Словарь гендерных терминов/ Под редакцией А. А. Денисовой/ Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские инновационные проекты». Москва: Информация XXI век, 2002. С.256.
27. Сучасне розуміння маскуліності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок – Київ, 2018. 128 с.
28. Тартаковская И.Н. Гендерная социология. Москва, 2005. 368 с.
29. Хайдер К. Пол, гендер, культура. – Москва, 1999. 129 с.
30. Шакирова С. Толкования гендера. Пол женщины. Сборник статей по гендерным исследованиям Алматы: Центр гендерных исследований. 2000. С. 15-16.
31. Шевченко З. В. Словник гендерних термінів. Черкаси: Чабаненко Ю. 2016. 366 с.
32. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва., 2006. 352 с.
33. Ardener Shirley. *Women and Space*. London: Croom Helm, 1981.
34. Best Sue. *Sexualizing space*. Eds. E. Grosz and E. Probyn (eds), *Sexy Bodies: The Strange Carnalities of Feminism*. London: Routledge, 1995.
35. Bondi Liz. *Gender symbols and urban landscapes*. *Progressing Human Geography*, 16 (2), 1992, p. 157–170, P. 160.
36. Bourdieu Pierre. *Rules and Meanings: The Anthropology of Everyday Knowledge*. Harmondsworth UK: Penguin, 1971.
37. Cerati M. *Le Club des ciloyennes republicaines revolutionnaires*. Paris, 1966, p. 164.
38. De Beauvoir S. *Le Deuxieme Sexe*. Paris, 1949.
39. Fourier Ch. *Theorie des quatres mouvements et des destinees generatees*. Paris. 1808, p. 180.
40. Irigaray L. *Le Temps de la diffe'rence*. Paris, 1989, p. 56.

41. Massey Doreen. *Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
42. MATRIX. *Making Space. Women and Man Made Environment*. L.: Pluto Press, 1984.
43. McDowell Linda. *Gender, Identity and Space: Understanding Feminist Geographies*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.
44. Mendel G. *On est toujours l'enfant des oniccle. Le XX sciecle: un regard psychopolitique*. Paris, 1986, p. 99.
45. Moore Henrietta. *Space, Text and Gender*. New York/London: Guilford, 1996.
46. Mossux-Lavau J. *Politique de liberations sexuelles. «Nouvelle histoire des ide'es nolltiaues»*. Paris, 1987, p. 542.
47. Presiado Paul B. *Gender, Sexuality, and the Biopolitics of Architecture: From the Secret Museum to Playboy*, 2013.
48. Proudhon P.-J. *De la Justice dans la Revolution et dans l'Eglise*. Paris, 1858.
49. Rosaldo Michelle. *Women, culture, and Society: A theoretical Overview // Women, Culture, and Society*. Stanford: Stanford University press, 1974
50. Rose Gillian. *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Cambridge: Polity Press, 1993.
51. Scott J. *Gendere. Une categorie utile d'analyse historique, «Les Cahiers du GRIF»*, 1988, № 37—38, p. 143.
52. Spain Daphne. *Gendered Spaces*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1992.